प्राचीन नेपालमा भिक्षुणीसंघ तथा उपासिकाको परंपरा

—तारानन्द मिश्र

बौद्धधर्मले भगवान् शाक्यमुनि बुद्ध र उनको धर्ममा आस्था तथा विश्वास गर भन्ने मात्र होइन गृहत्याग गरेर संघको शरण लिने प्रेरणा अथवा आदेश पनि दिन्छ। बोधगयामा बोधिवृक्षमुनि भगवान् बुद्धले बोधिज्ञान प्राप्त गरेपछि सबैभन्दा पहिले उनले आफ्ना पांच शिष्यहरूलाई सारनाथमा दीक्षा दिए। त्यहाँबाट राजगृह आएपछि त उनीसंग धेरै दीक्षित शिष्यहरू भए र उनले ठाउँ–ठाउँमा बौद्धसंघ तथा विहारहरू स्थापना गर्ने निश्चय गरे। सबैभन्दा पहिलो विहार मगधनरेश बिम्बिसारले उनका लागि वेणुवनमा निर्माण गराए। त्यसपछि क्रमशः कपिलवस्तुमा शुद्धोदन तथा शाक्यहरूले उनका लागि केलाबारीविहार, कौशाम्बीमा घोषिताराम तथा पावारियाको आम्रविहार, वैशालीमा आम्रवन, बालिकाराम तथा महावनमा कूटागार शाला र पाटलीपुत्रमा कुक्कुटाराम आदि प्रसिद्ध विहारहरू बनाइए।

यी विहार तथा आरामहरूका संचालनका लागि तथा त्यहाँ बस्ने भिक्षुहरूलाई संगठित तथा नियमित पार्नका लागि शाक्यमुनिले बौद्धसंघहरू बनाए र तिनको परिचालनका लागि नियमहरूको तर्जुमा गरे। बौद्ध ग्रन्थहरूमा संघको संगठन र कार्यवाहीबारे विस्तृत वर्णन पाइन्छ। संघको बैठक संघागार अथवा आराम[1]मा हुन्थ्यो। यसमा 'आसनपञ्जापक नाउँका विशेष अधिकारी हुन्थ्यो। यस पदका लागि दश वर्ष अनुभव भएका भिक्षुलाई मात्र चुनिन्थ्यो। संघको संगठनका लागि कमसेकम चारदेखि बीससम्म सदस्य संख्या हुनु आवश्यक थियो[2]। सबैभन्दा सानो चतुर्वर्ग अथवा चारवटा भिक्षुहरूको संघ हुन्थ्यो[3]। संघको अध्यक्षको नाउँ थियो विनयधर। भिक्खुनी, सिक्खमाना, सामनेर अथवा अर्का धर्मका[4] प्रतिनिधिलाई संघपूरक संख्यामा गनिँदैनथ्यो[5]। संमतपासादिका टीकामा बुद्धघोषले संघ संचालनको पूरा व्याख्या गरेका छन्। कुनै पनि विचारार्थ विषयमाथि तीनपटकसम्म विचार गरिन्थ्यो। संघद्वारा स्वीकृत प्रस्तावलाई "कर्मवाचा" भन्दथे[6]। यसरी यसले के दर्शाउंछ भने संघभित्र रहेका सबै सदस्य भिक्षुहरूको सहमतिको आधारमा संघको संचालन गरिन्थ्यो।

बौद्धसाहित्यका अनुसार भिक्षुसंघको उदय बौद्धधर्मको प्रसारको शुरुमै बनारसनेर भएको पाइन्छ। तर भिक्षुणी-

१. नरेन्द्रदेवकालीन अभिलेखमा नेपालमा पनि आरामको उल्लेख पाइन्छ।
नौली संख्या–७३; ..."...वृहदारामस्य पूर्वमुखे महापथाज–"

२. महावग्ग (१।३१।२, ५।१३।४, ११।४।१)

३. उही (८।२४।१)

४. शायद यो नियम भिक्षुणीसंघ बन्नुभन्दा अगावै बनाइएको थियो।

५. चुल्लवग्ग (१।३)

६. महावग्ग (१।२८।५)

संघको निर्माण भने भगवान् बुद्धकी सौतेनी आमा प्रजावती गौतमीले दीक्षा लिएपछि मात्र सबैभन्दा पहिले कपिलवस्तु शहरनेर भएको थियो। प्रजावती गौतमीको दीक्षाको एउटा अत्यन्त राम्रो कथा छ।

जब भगवान् शाक्यमुनि बुद्ध आफ्नो बुबा शुद्धोदनको मृत्युको खबर सुनेर कपिलवस्तु गएका थिए उनकी सौतेनी आमा प्रजावती गौतमीले त्यस अवसरमा उनीसंग आफूलाई बौद्धधर्मभित्र दीक्षित गर्नाका लागि अनुरोध गरिन् तर शाक्यमुनिले उनको यस अनुरोधलाई स्वीकार गरेनन् र उनी वैशाली फर्के। एक दिन जब उनी वैशालीमा उपदेश दिंदै थिए प्रजावती गौतमी पैदल कपिलवस्तुबाट उनको सभामा उपस्थित भइन्। उनका पाउ नांगा थिए र रगतले भिजेका थिए। उनले आफूलाई संघभित्र दीक्षित गर्ने आग्रह फेरि गर्न थालिन्। शाक्यमुनिले आफ्ना प्रिय शिष्य आनन्दको धेरै आग्रहपछि उनलाई बौद्धधर्मभित्र दीक्षित गरे, तर त्यसै बखत बुद्धले भविष्यवाणी पनि गरे। बौद्धधर्म तथा संघभित्र आइमाईहरूको प्रवेशले गर्दा बौद्धधर्मको उमेर आधी घट्नेछ। त्यसै बखत भिक्षुणीहरूका लागि आठओटा नियमहरू बनाइए तथा तिनको कठोरताका साथ प्रतिपालन गर्ने निर्देशन दिइयो७। प्रजावती गौतमीपछि उनकी छोरी नन्दा र भद्रा कच्चाना (बुद्ध पत्नी– यशोधरा) पनि संघभित्र आए। थेरिगाथामा बाह्रजना प्रसिद्ध भिक्षुनी तथा उपासिकाहरूका नाउँ निम्न प्रकारले दिएको छः खेमा–मगधराज बिम्बिसारकी पत्नी, जसले राजा प्रसेनजित्‌लाई धर्मउपदेश दिएकी थिइन्। धम्मदिन्नाले मज्झिम निकाय (१।२९९)को एउटा पूरै सूत्रको रचना गरेकी थिइन्। श्रावस्तीकी भिक्षुणी किसा (कृष्णा) गौतमी– जसले पछि अर्हत् प्राप्त गरिन्। जैनकुमारी पटाचारले सारिपुत्तसंग दीक्षा ग्रहण गरेकी थिइन्। यसको अलावा वैशालीकी प्रसिद्ध वेश्या आम्रपाली जसले पछि आफ्नो सारा धन र घरसमेत भगवान् बुद्धलाई अर्पण गरी भिक्षुणी भएकी थिइन्। कौशाम्बीका राजा उदयनकी पत्नी सामावती– जो बौद्ध उपासिका थिइन् तथा जसको ज्यान बौद्धउपासिका भएकी हुनाले उदयनकी अर्की पत्नी मांगदियाले लिइन्। श्रेष्ठी भद्दिएकी छोरी विशाखा– जो कौशल राज्यमा साकेत नगरकी थिइन् तथा जसलाई स्वयं भगवान् बुद्धले दीक्षित गराएका थिए। विशाखाले एक पटक आफ्नो बहुमूल्य शिरोभूषा भगवान् बुद्धको उपदेश सुन्दा विहारभित्रै छाडेर आएकी थिइन् जसलाई उनले फिर्ता लिन स्वीकार गरिनन्। पछि त्यसैलाई बेचेर श्रावस्ती शहरनेर पूर्वाराम नाउँको प्रसिद्ध विहार बनाइएको थियो। यस प्रकार भिक्षुसंघ तथा भिक्षुणीसंघहरूको संगठनको अस्तित्व भारतका प्रायः सबै प्रमुख शहरहरूमा भएको पाइन्छ।

भगवान् बुद्धको धर्मबाट अतिप्रभावित शाक्यवंशजहरू अझै विद्यमान रहेको हाम्रो देश नेपालमा पनि यस किसिमका भिक्षु तथा भिक्षुणीसंघहरूको अस्तित्व विभिन्न अभिलेखहरूमा तथा विदेशी पर्यटकहरूका वर्णनमा समेत पाइन्छ। खास गरी भिक्षुणीसंघहरू तथा उपासिकाहरू बारेको सूचनाले प्राचीन नेपालमा पनि चेतनशील नारीहरू थिए भन्ने प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ। माथि यो उल्लेख भएकै छ– सबैभन्दा पहिले भिक्षुणीसंघको संगठन वर्तमान नेपालको परिधिभित्र पर्ने कपिलवस्तुमा भएको थियो। त्यसबाहेक काठमाडौंका दुई लिच्छविकालीन अभिलेखहरूमा भिक्षुणीसंघबारे महत्वपूर्ण सूचना पाइन्छ। त्यसमध्ये एउटा अभिलेख पाटन, चपटोल इलाननीमा बुद्धमूर्तिको पादपीठमा पाइएको छ८। उक्त अभिलेखमा धर्मपालकी पत्नी परमोपाशिका मृगिन्याले चातुर्दिश महायानधर्मका गन्धकुटीको जीर्णोद्धारका लागि तथा आर्य भिक्षुणीसंघको उपभोगका लागि अक्षयनीवी दान गरेको वर्णन पाइन्छ। अक्षयनीवी दानको सिलसिलामा पनप्‍फु प्रदेशका वरिपरिका जग्गा दान

७. राधाकुमुद मुकर्जी– हिन्दु सभ्यता (हिन्दी अनुवाद पृ–२५७–५८)

८. अभिलेख संग्रह भाग–५;

"...देयधर्मोयम्परमोपाशिकायाः विशिष्ट धर्म्मपाल भोगिन्या मृगिन्याः....गन्धकुटी प्रतिसंस्कारणाय तदप्रयोजने च चातुर्दिश महायान प्रतिपन्नार्थं भिक्षुणीसङ्घ परिभोगायाक्षयणीवी प्रतिपादिता पनप्‍फुनाम पश्चिम प्रदेशे भूमिर्थल १०० पिण्डमान्या पञ्चाश ५० भूय ग्राम दक्षिण प्रदे (शे) भूमि षष्टि ६० पिण्डमान्या षट्त्रिंश ३६ गृहप्रत्य षष्ठश्शताय ॥

गरिएको वर्णन छ । यस अभिलेखको सबैभन्दा ठूलो विशेषता के छ भने यसले काठमाडौंमा महायान धर्मको प्रभावकारे प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ । साथै यसले यो पनि दर्शाउँछ लिच्छविकालको शुरुमै बौद्धसंघहरू बडो राम्रो किसिमसंग संचालित तथा संगठित भइसकेका थिए ।

लिच्छविकालको एउटा अर्को अभिलेख कान्तिपुर मुसंबहालबाट पाइएको छ९ । यस अभिलेखअनुसार कुनै उपासक अथवा उपासिकाले भिक्षुणीसंघको संस्कार पूजाका लागि रुपैयाँ पैसा दान गरेको उल्लेख पाइन्छ । वहिलीटोल पाटनको एउटा अभिलेखमा एउटी भिक्षुणीले ढुंगेधारा दान गरेको उल्लेख छ१० ।

अर्को एउटा प्रस्तरमूर्तिको पादपीठमा रहेको अभिलेख-अनुसार भिक्षुनी मलयश्रीले उक्त मूर्ति महायानका प्रसिद्ध विद्वान् श्री विभूतचन्द्र पालको स्मृतिमा बनाउन लगाएको भन्ने उल्लेख पाइन्छ । ई. सन् १२४८ को यो अभिलेख अनौठो छ किनभने यहाँ एउटा नेपाली भिक्षुणीले प्रसिद्ध महायानी पंडितको स्मृतिमा मूर्ति र शिलालेख बनाएको उदाहरण प्रस्तुत गर्दछ११ ।

पाटन, महाबौद्धमा रहेको ने. सं. ४० मा लेखिएको प्रज्ञापारमिता पुस्तकमा (१२) ललितपुर, महावातीश्चल विहारकी शाक्यभिक्षुणी अष्ठविरिनि अक्षयमतीको नाउँ उल्लेख भएको छ ।

ने. सं. ७६७, श्री प्रतापमल्लदेवको राज्यकालमा अनेक भिक्षुहरू मिली शान्तिघट चैत्य जिर्णोद्धार गर्दा एक जना जमुना नाउँ भएकी भिक्षुणीले पनि सहयोग गरेकी थिइन् ।

चाबहिलको प्रसिद्ध अभिलेख (अनुमानित मानदेव-कालीन) मा एक नेपाली नारीले किन्नरी जातकमा आधारित किसिम किसिमका चित्रहरूले भरिएको भवन भएको विहारका लागि अनेक जग्गाहरू दान गरेको छ । तर सबैभन्दा घत लाग्दो कुरा त्यहाँ के छ भने उनले आफ्नो जन्म स्त्री जातिमा क्षोभ प्रकट गर्दै भगवान्संग अर्को जन्ममा पुरुषयोनिमा जन्मका लागि प्रार्थना गरिरहेको आभास पाइन्छ१४ ।

---

९. अभि० सं० (सं० मण्डल) भाग–९;
"...सर्वसत्वहिताय... तस्य संस्कारपूजार्थम् भिक्षुणीसंघमर्पितपणाः पुराणसहिता......प्रकल्प्यतत् ।"

१०. नौलौं संख्या–८६ मिति नभएको ढुंगे धाराको अभिलेख ।
"पौन... म भिक्षुणी सु... क्या ओसदाया स्वयम् ।
दत्ता एषा शिलाद्रोण सत्वानाम् हितहेतवे ।।"

११. मध्यकालीन नेपाल– हेमराज शाक्य तथा तुलसीराम वैद्य; अभि० सं०– ३; नेοसं०–३६८:
"...परमोपासिकी भिक्षुणी– श्री मलय श्री रोनाम्ना यदत्र..."

१२. अभि० सं० (सं० मण्डल) भाग–९;
"...संवत् ४० भाद्रपदशुक्ल दिवापूर्णनास्याम् परम भट्टारक महाराजाधिराज श्री शंकर देव राज्ये श्री ललितबुमः श्रीमहावातीश्चल विहाराधिवासिना शाक्य भिक्षुन्याष्ठविरिनि अक्षयमत्या......"

१३. मध्यकालीन नेपाल– हेमराज तथा वैद्य; अभि०–२९; नेοसं०–३६७:
"....प्रतापमल्ल देवस्य विजयराज्ये दान पनि......भिक्षुणी जमुना......थुति समुच्चयन श्री ३ शान्तिघट श्री वज्रधातु जिर्णोद्धार याङा संवत् ७६७ ।"

१४. अभि० सं० (सं० मं०) भाग–९; चावहिल स्तूपनेरको अभिलेख ।
"......सुचिरङ्कालम्भवनम्भवविच्छिदः
किन्नरीजातकाकीर्णन्नानाचित्र विराजितम् ।
......विचित्रं देवधर्म्मम्मे कारचित्वेहयच्छुभम् स्त्रीभावं हि विराग्याहं पुरषत्वमवाप्य च ! ......"

महाराज रामदेवकालीन अर्को एक अभिलेखमा १५ उपासिका महेन्द्रमतीले आर्य–अवलोकेश्वरको प्रतिमा बनाई प्रतिष्ठापित गरेको उल्लेख छ । उक्त शिलालेखमा महेन्द्रमतीको पति मनिगुप्तलाई पनि परम उपासक भनी संबोधन गरिएको छ, यसले यो बोध गराउँछ दुवै जोई–पोई बौद्ध धर्मका अनुयायी थिए ।

दोलकाधिवासिनी प्रवरमहायान धर्म मान्ने परमोपासिका कुमुददिकाले आफ्नो र आफ्नो आचार्यको पुण्यवृद्धिका लागि संवत् १७४, (ई. सन १०५४) मा ताडपत्रमा अष्टसहस्रिका प्रज्ञापारमिता लेखाउन लगाएको उल्लेख छ१६ ।

एउटा अर्को हस्तलिखित ताडपत्रअनुसार महायान धर्म मान्ने ललितपुर मानीग्वल टोल बस्ने कुलपुत्री हारुवयी नाउं भएकी उपासिकाले उक्त अष्टसाहस्रिक प्रज्ञापारमिता लेखाउन लगाएकी भन्ने थाहा हुन्छ१७ ।

ने.स. २६५ को नरेन्द्रदेवकालीन हस्तलिखित ताडपत्रअनुसार बौद्धधर्मको महायान संप्रदायमा आस्था राख्ने एक जना परमोपासिका इन्द्रभावा नाउँ भएकी आइमाईले पञ्चरक्षा नाउँको पुस्तक लेख्न लगाएकी भन्ने बोध हुन आउँछ१८ ।

अर्को एउटा ने. सं ४८१ को शिलालेख१९ अनुसार प्रधान पात्र रणज्योतिकी प्रथम पुत्री उल्हासलक्ष्मीले धर्मधातु वागेश्वरको चैत्य जिर्णोद्धार गरेको उल्लेख पाइन्छ । पश्चिम नेपालको मुगु, धर्मसाधनद्वीप विहार२० बाट प्राप्त एउटा शिलालेखअनुसार सोनारोजन नाउँको धनी मानिसकी पत्नी तल्लादेवीले भगवान् बुद्धको मूर्ति बनाउन लगाएकी भन्ने सूचना पाइएको छ ।

माथिका यी शिलापत्र तथा हस्तलिखित ग्रन्थहरूको आधारमा यो थाहा हुन आउँछ प्राचीन नेपालका नारीहरूले भगवान् शाक्यमुनि बुद्धको उपदेश र धर्मबाट प्रभावित भई भिक्षुणीसंघहरूको संगठन गरे । अनेकौं मूर्ति, चैत्य तथा विहारहरूको निर्माण र जिर्णोद्धार गराए । यिनीहरूमध्ये केहीले बौद्धधर्मको अनेक पुस्तकहरू लेखाए अथवा प्रतिलिपि गराउन लगाए । कसैले विहार अथवा संघका लागि जग्गादान गरे भने कसैले प्रसिद्ध बौद्ध आचार्यहरूका

---

१५. नौली संख्या १८; अवलोकितेश्वरको पादपीठको, लगन–ढुंगेधाराको अभिलेख ।
"...भगवत आर्यालोकेश्वरनाथ प्रतिष्ठापित: देयधर्मोयं परमोपाशक मनिगुप्तस्य भार्या महेन्द्रमत्या सह चद अत्र...!"

१६. मध्यकालीन नेपाल– शाक्य तथा वैद्य; पुष्पिका–२:
'देयधर्मोयं प्रवरमहायान याभिन्या श्री भम्वित्यूत्तर दोलकाधिवासिन्याः परमोपासिकाया कुमुददिकाया यदत्र पुण्य तदभावरवाचार्या...। संवत् १७४ (ने.सं.) श्री वलदेवस्य विजयराज्ये लिखितम् मिति ।"

१७. मध्यकालीन नेपाल– शाक्य तथा वैद्य; पुष्पिका–५; पृ–१०:
"...महायानयायिन:। श्री ललितक्रमा यो श्रीमानीग्वलोर्द्ध टोलके धिवासिनि कुलपुत्री हारुवयिनाम्न यदत्र......
श्रीमत् इन्द्रदेवस्य विजयराज्ये.......।।

१८. मध्यकालीन नेपाल– शाक्य तथा वैद्य; पुष्पिका–६; पृ–१२:
"...श्री यङ्गलक्रमायाधिवासे । देयधर्मोयं महायानयायिन: परमोपासिका इन्द्रभावा यस्य यदत्र... परम भट्टारक श्री नरेन्द्रदेव विजय राज्ये...।।"

१९. मध्यकालीन नेपाल– शाक्य तथा वैद्य; अभिलेख–५; पृ–६४:
श्री श्री श्री धर्मधातु वागेश्वर भट्टारक: जीर्णोद्धार प्रतिष्ठा । श्री ह्लोलवहार प्रधानाङ्ग पात्र रणजोतिन नस प्रथम पुत्री श्री उल्लासलक्ष्मी कृता ।"

२०. मध्यकालीन नेपाल– शाक्य र वैद्य; अभिलेख–६; पृ–६६:
"...ॐ मनो बुद्धाय ।। कोशाध्यसोनारोजन तन्ना भार्यादया तल्ला देवी यत्पुण्यं बुद्ध भट्टारकस्य तस्य कृत........।"

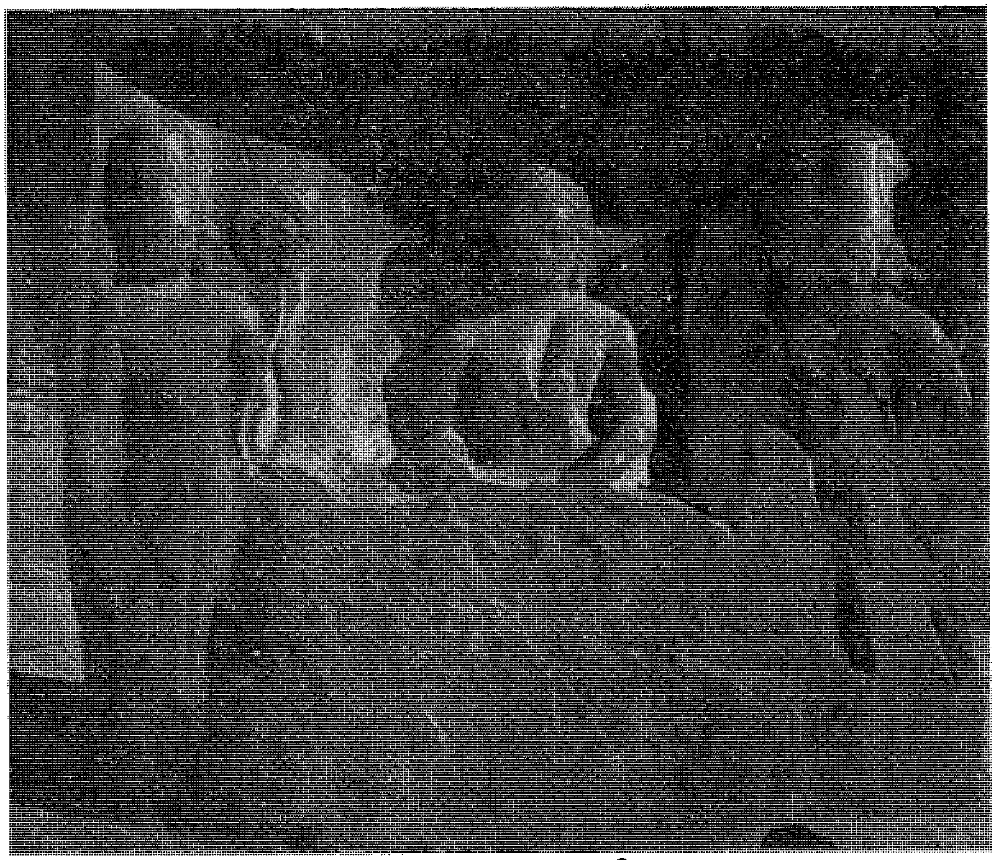

पाटन चपटटोलको लिच्छविकालीन भिक्षुणीसंघको मृगिनीको अभिलेख भएको बुद्धमूर्ति ।

नाउँमा अथवा बाबुआमा र आफ्ना लागि प्रतिफल र पुण्यको कामना गर्दै जग्गादान, मूर्ति स्थापना, ढुंगेधारा तथा बौद्धधर्मको पुस्तक प्रतिलिपि आदि पुण्यकर्म गराए । सबैभन्दा आश्चर्य लाग्ने फलप्राप्तिको कस्तो इच्छासम्म प्रकट गरे भने एक नारीले चाबहिलको अभिलेख२१ मा उनले नारी जीवनबाट सार्है विरक्ति भएकोले पुनर्जन्म हुँदा पुरुषयोनिमा जन्मिनका लागि बुद्ध भगवान्सँग प्रार्थना गरेकी छन् । उपरोक्त दान गर्ने नारीहरूलाई दुई वर्गमा विभाजित गर्न सकिन्छः पहिलो किसिमका नारीहरू आफ्नो घरपरिवार छाडी भिक्षुणी भई सन्यासीजीवन यापन गरी रहेका थिए । अर्को किसिमका नारीहरू बौद्धधर्मका उपासिका थिए तर घरपरिवारमै बस्दथे । तिनमा कोही धर्मपत्नी थिए भने कोही कुलपुत्री अथवा छोरी थिए । छोरी भईकन पनि आफ्नो बाबुआमाको धनद्वारा तिनीहरूले बौद्धधर्मका लागि विभिन्न पुण्यकर्म गर्न र गराउनमा अधिकार प्राप्ति गर्न समर्थ भएका थिए ।

माथिका यी उदाहरणले धर्मप्रति आस्था भएका प्राचीन नेपाली नारीहरूको उज्वल, पवित्र र महान् जीवनलाई दर्शाएको छ ।

२१. अभि०सं० (सं० मण्डल) भाग–९; चावहिलको अभिलेख ।